

Місто при фортеці Святої Єлисавети - адміністративний, торговельний культурний центр кінця XVIII - початку XIX століття.

Вже наступного року після заснування фортеці у поселенні при ній було запроваджено магістрат, що відав адміністративними, господарськими, поліцейськими, фінансовими та судовими справами.

В цей час переселенням продовжували надавати пільги та грошову допомогу. Переселенці-іноземці отримували одноразову допомогу по 30 карбованців кожен, росіяни та українці з Польщі - по 12 карбованців. Вербувальникам платили за іноземця по 5 крб., а за українця чи росіянина - по 1,5 крб. Особлива увага приділялася переселенню сюди купців, ремісників та фабрикантів. Тут уряд імперії йшов на вельми рішучі заходи. Скажімо, у Новоросії було дозволено селитись навіть розкольникам та євреям, які зобов'язувалися займатися торгівлею. Нерідко при цьому видавалися і "підйомні" (150 карбованців) на заснування своєї справи.

Заходи уряду давали результати. Головним з них було те, що економічна активність населення зростає. Посилився приплив населення на землі Новоросії. 1784 року у Єлисаветграді вже мешкало 4170, а 1787 року - 4746 чоловік у 1062 будинках.

З 1787 року в Єлисаветграді почали обирати міську думу - орган місцевого самоврядування. До неї входили шість гласних. Міський голова обирався, як правило, з купців. Щодо останніх, то, за національним складом, вони були переважно росіянами. Близько 60% з них - розкольники.

Серед купців була досить значна група великих на той час торговців, які зосереджували у своїх руках державні підряди і відкупи. Єлисаветградські ж купці Красноглазов та Андрій Сушилін у середині 1760-х років займали перше місце з цього виду підприємництва у всій Новоросії.

Крім торговельних справ, купці заводять промислові підприємства. Так 1785 року купець Масленников побудував у Єлисаветграді один з перших (а за деякими джерелами - перший в імперії) цукровий завод. У місті також був шкіряний завод купця Мануїла Поповича. Єлисаветградським купцям у місті належали паперова фабрика, цегельні та близько 35 вітряків. А найбільш вартим уваги є те, що на купецьких підприємствах працювали наймані робітники, що свідчить про розвиток у Єлисаветграді капіталістичного укладу майже з моменту заснування міста.

Вже 29 червня 1754 року біля фортеці, що будувалася, відбувся перший ярмарок. На нього прибули, крім українських купців, гості з центральної Росії, Польщі, Молдавії, Криму, Туреччини. Торгували тут продуктами землеробства, тваринництва, а також полотном, парусиною, шерстю, винами тощо. А вже з 80-х років у місті влаштовувались по чотири ярмарки щорічно.

Місто росло. І в останній третині 18 століття "ступило" на лівий берег Інгулу. Але тут же постаралися архітектори. Вулиці Подола - нинішнього центру й досі, неважачи на інколи руйнівний вплив сучасної архітектурної думки, зберігають красу "червоних ліній" та людяний, не спотворений гігантоманією масштаб невеликого міста.

Архітектори 18 століття прагнули реалізувати мрію своїх колег епохи Ренесансу про створення ідеального міста - вільного від недоліків тісного, з покрученими вулицями й масою гігієнічних

проблем міста епохи середньовіччя.

Але старі міста - від Парижа до Києва - вирости якраз на середньовічному ґрунті. Й тільки у нових містах - Петербурзі і Філадельфії, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Новому Амстердамі (Нью-Йорку), Миколаєві та й Єлисаветграді деякі з цих ідей реалізували.

Що ж це за ідеї?

По-перше, місто добре захищене фортифікаціями, але з простором для росту (згадаймо, як у старих містах під час їх зростання оборонні споруди зносили - й тільки вулиці носили їх назви - Ярославів вал, наприклад).

По-друге, регулярність кварталів сприяє хорошій циркуляції повітря, інсоляції, швидкому рухові транспорту.

По-третє, чітко розділено цитадель-фортецю, адміністративний центр, житлові квартали, промислові райони, місця розташування лікарень та кладовищ.

Закладені у плануванні 18 сторіччя ідеї дали свої результати і пізніше. Згадаємо Єлисаветград кінця 19 сторіччя. Міська дума, банки, навчальні заклади - в центрі, навколо - житло. Трошки далі - військовий комплекс на Ковалівці. Великі лікарні - міська, єврейська, Св.Анни, **заводи Ельворті**, Шкловського, цегельні, млини - теж не в центрі. Зони рекреації (міський сад, сад "Альгамбра", сад Лайера), вокзал, заводи зручно з'єднані з центром та житловими околицями, де мешкали дрібний торговий люд, міщани, робітники за допомогою трамвайних ліній, що хрестоподібно пройшли по Перспективній та Успенській вулицях.

Що ж являли собою будинки 18 сторіччя? Одноповерхові, інколи на кам'яних фундаментах, криті соломою чи гонтом, дуже рідко - черепицею або залізом. Розташовані вони досить далеко один від одного: необхідність мати садочки, невелике населення міста й протипожежні міркування це визначали. Серед одноповерхової забудівлі та "зеленого моря" - верхи дерев'яних церков, які розташувалися на тих же місцях, що і їх кам'яні нащадки зараз. Не збереглися саманні та дерев'яні будинки - згоріли, знесені, перебудовані. Є лише декілька.

* * *

Місто зростало, забудівля ущільнювалася й страшні пожежі (особливо 1798 та 1833-1834 рр.) змусили владу стимулювати кам'яну забудівлю. Від кам'яної забудови зламу 18-19 сторіччя зберіглася цікава пам'ятка ранньої класики - так званий "**путевой дворец**" - **двоповерховий житловий будинок** навпроти **Преображенської церкви**. Нижній поверх - для прислуги, природно, нижчий за панський бельєтаж, до якого, за південною традицією, ведуть відкриті "італійські сходи". Крім цього своєрідного готелю для високих гостей є й інші класицистські споруди першої половини 19 сторіччя. Як правило, це міські будинки поміщиків, тому вони зберігають багато рис сільського панського маєтку, вони формуються як замкнена територія із великим садом та всіма службами, в тому числі кузнею та каретними сараями. Цікавим прикладом такого міського маєтку є особняк Соколових-Бородкіних (їх вензель зберігся на парапеті парадних сходів) на розі вул. Двірцевої та пров. Театрального, де тепер розміщено відділ міліції. Але найбільш видатною пам'яткою раннього класицизму був величний Успенський собор, побудований у 1798-1801 рр. замість дерев'яної церкви, що згоріла під час пожежі 1798 р. разом з Преображенською церквою, "присутственными местами", жилими кварталами. Собор височів великою банею та дзвіницею, сміливо поставлений по діагоналі

скверу на розі Перспективної та Успенської. За деякими стильовими ознаками його можна віднести до південного напрямку класицизму, у якому багато будували в Україні архітектори кола І.Старова - школи ясної, простої лінії, легкої піднесеної композиції, відмови від надмірних декоративних ефектів. На жаль, на зламі 40-50-х рр. 20 сторіччя собор зруйновано - **на його місці зараз знаходиться мерія, розміщена у будинку колишнього обкому компартії** (архітектори В.Сікорський, Л.Дворець, Л.Крейтор, О.Возний).

До класичного напрямку відносяться й дві дуже гарні елісаветградські церкви - Володимирської ікони Божої Матері, або Грецька (нині кафедральний собор) та **Преображенська**, збудовані відповідно у 1812 та 1813 рр. на місці дерев'яних храмів. Соковиті деталі декору, виразна композиція об'ємів, портиків та бань, стрімкі лінії дзвіниць - все це відрізняє ці пам'ятки високої класики.

Класичні мотиви були дуже стійкими в архітектурі різних епох та стилів. От і струнка та велична Знам'янська церква, збудована комерсантом Д.Купченком на честь порятунку царської сім'ї 17 жовтня 1888 р. від катастрофи, відрізнялася напрочуд вдалим поєднанням класичних та ренесансних традицій. Високі дзвіниця та бані цього храму, побудованого на високому правому березі Інгулу на місці старої дерев'яної церкви, було видно далеко в місті. Як і інші кам'яні храми, Знам'янська церква була справжньою архітектурною домікантою на тлі рядової забудови. На жаль, її знесено у варварські 30-ті роки 20 сторіччя.

Інший храм - Покрова Богородиці на Ковалівці, завершений 1849 р. за проектом архітектора К.Тона, витриманий у так званому російсько-візантійському стилі, є своєрідною згадкою про церкви 17 сторіччя - з розірваними фронтончиками над вікнами, пелюсткоподібним декорумом закомар - ромашок, витими колонками... Невеликий, але монументальний, цей храм не просто височів над округою, але й гарно вписався до ансамблю військового містечка, яке почали будувати у 1847 р. як адміністративний центр військових поселень Новоросії, при чому церемонію закладки палацу та штабних будівель здійснив сам імператор Микола I, що якраз перебував у Єлісаветграді на маневрах. В архітектурі цар дуже полюбляв дещо сухуватий стриманий варіант пізньої класики (його ще називають "миколаївським ампіром") - до цього напрямку відноситься й комплекс військового містечка - чи не останній класичний архітектурний ансамбль на Україні, споруджений з таким розмахом. Автор проекту - одеський архітектор Шумілін та виконавець - архітектор Верлен зробили багато для того, щоб подолати надмірну стриманість стилю і за рахунок підкреслення деталей - карнизу, консолей під вікнами, а також за допомогою контрастного червоно-білого кольорового рішення досягти сильного декоративного ефекту. Ансамбль і справді був не тільки символом мілітарної могутності держави, але й досі створює атмосферу урочистості, піднесеності, бадьорості.

Ключові слова: Єлісаветград, Кіровоград, історія міста, Преображенська церква, архітектура міста, архітектор Шумілін, храм Покрова Богородиці